

Бідонько І.В.
Спеціалізована школа № 130
Голосіївського району м.Києва

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті подано узагальнену характеристику поняття «толерантність», визначено функції та рівні сформованості толерантності, окреслено особливості психічного розвитку старшокласників, головні принципи та педагогічні умови формування толерантності..

Ключові слова: толерантність, рівні сформованості толерантності, педагогічні умови створення толерантності.

Постановка проблеми

У сучасному світі, який характеризується глобалізацією економіки і зростаючою мобільністю, швидким розвитком комунікації, інтеграції та взаємозалежності, термін «толерантність» набуває все більшої популярності. З огляду на це толерантність потрібна у міжособистісних взаєминах, в сім'ї, у школі, на роботі. Необхідно скрізь формувати атмосферу толерантності, стосунки відкритості, поваги та почуття солідарності один з одним.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства виховання на ідеях толерантності набуло особливої актуальності. Здійснюються наміри по-новому подивитись на світ, подолати бар'єри, які роз'єднують людей, утвердити між ними стосунки на засадах гуманізму та взаєморозуміння. Тому активізується процес пошуку ефективних механізмів виховання дітей у дусі толерантності, поваги до прав та свобод інших людей незалежно від їхньої національної, соціальної приналежності, поглядів, світосприйняття, способів мислення та поведінки [9].

Особливо значущим є психологічне розуміння толерантності. Існують численні гуманітарні підходи до визначення і дослідження толерантності, проте її власне психологічне трактування висвітлене недостатньо. Психологічна проблематика толерантності перенбуває в процесі свого розвитку. Один з найменш досліджених аспектів — індивідуально-особистісний.

Незважаючи на те, що проблема формування толерантності знайшла прояв у психологічній теорії, вона не одержала належної реалізації в діяльності закладів середньої освіти. Аналіз психологічної та педагогічної літератури показав, що на сучасному етапі немає достатнього наукового обґрунтування психологічних умов формування толерантності у старшокласників. В останні роки у них разом з високим інтелектом, глибокими знаннями, широким світо-

глядом, активною етичною позицією, духовними запитами іноді розвивається відчуття своєї винятковості, зайвої самовпевненості, прагнення до ствердження своєї незалежності. Це приводить їх до дратівливості, нетерпимості, агресії по відношенню до ровесників, вчителів, батьків, до міжособистісних конфліктів, несприйняття навколишньої дійсності [11]. Тому *мета* даного дослідження полягає у визначенні особливостей формування толерантності старшокласників.

Виклад основного матеріалу

Перш за все, слід дати визначення поняттю «толерантність». Його розуміння дещо варіюється залежно від точки зору і сфери вживання. Тому толерантність може бути розглянута в різних контекстах.

Психологічний словник визначає толерантність (*tolerantia* — терплячість) як відсутність чи послабленість реагування на будь-який несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу [8].

Толерантність можна також розуміти як: партнерство у спілкуванні, як суб'єкт-суб'єктну взаємодію (І.Бех, А.Петровський); як формування культури діалогу (М.Бахтін, В.Біблер); як формування установок толерантної свідомості (О.Асмолов, Г.Солдатова, Л.Шайгерова); як здатність індивіда без заперечення та протидії сприймати чужі думки, стиль життя, характер поведінки та інші особливості, що в сумі складає основу відмови від агресії (С.Бондирєва, Д.Колесов) [6].

У «Декларації принципів толерантності», підписаній у листопаді 1995 р. 185 державами, у тому числі й Україною, зазначено, що «толерантність означає повагу, сприйняття і розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Толерантність — це єдність у різноманітті». Виховання толерантності в людських стосунках є стратегічним завданням освіти у XXI ст. [4].

В науковий обіг поняття «толерантність» було введено Р.Олпортом. Саме він одним з перших дав узагальнену характеристику толерантної особи. Він виділив наступні параметри: 1) орієнтація на себе (толерантна людина більше орієнтована на особову незалежність, менше — на приналежність зовнішнім інститутам і авторитетам); 2) потреба у визначеності (визнає багатоманітність, готовий вислухати будь-яку точку зору і відчуває менший дискомфорт в стані невизначеності); 3) менша прихильність до порядку (толерантна людина менш орієнтована на соціальний порядок, менш педантична); 4) здібність до емпатії (схильність мати більш адекватні думки про людей); 5) перевага свободи, демократії (для нього не має значення ієрархія в суспільстві); 6) знання самого себе (толерантна людина добре поінформована про свої чесноти і недоліки і не схильна у всіх бідах звинувачувати довколишніх); 7) від-

повідальність (розвинуте відчуття відповідальності, не перекладає відповідальності на інших); 8) захищеність (відчуття власної безпеки і переконаність, що із загрозою можна справитися) [12].

Толерантність виконує наступні *функції*: 1) запобігає міжгруповим і внутрішньогруповим конфліктам, що сприяє формуванню і підтримці стабільності групи; 2) створює імідж стабільної і згуртованої групи, що забезпечує більш продуктивну взаємодію з державними структурами, з соціальними групами і організаціями.

Одним з чинників формування толерантності є засвоєння людиною соціально значущих норм і правил поведінки. Вони формуються в ході історичного розвитку людини і сприяють його гармонійному і поступовому прогресу. У всьому світі існує певна система цінностей, закріплена в більшості країн на законодавчому рівні. В неї включені такі норми як: презумпція прав людини, терпимість до недоліків і помилок інших людей, виконання домовленостей та ненасильницького розв'язання конфліктів, підпорядкування нормам права, співчуття, співпереживання, цінність людського життя і відсутність фізичних страждань.

Іншим чинником формування толерантної особистості виділяють прагнення людини до самопізнання, розширення свого кругозору, формування світоглядної позиції. Ці якості укріплюють уявлення людини про саму себе, роблять її більш позитивною і адекватною. Сюди ж можна віднести і формування більш високого рівня самооцінки у людини. Як відзначає С.Щеколдіна, «...в розвитку розуміння особистістю навколишньої дійсності об'єктом глибокого розуміння стає людина, її внутрішній світ. Це викликає інтерес до себе і власного життя, до якостей своєї особистості, потребу порівнювати себе з іншими. Толерантність особистості сприяє формуванню реального уявлення про себе та оточуючих» [12].

Людина з високим рівнем толерантності володіє комплексом поведінки, що характеризується зниженою агресивністю. Вона менш конфліктна. Переважає тенденція до продуктивного ведення і мирного вирішення конфліктів, що веде до толерантної взаємодії. Одночасно людині притаманне позитивне відношення до життя, що збільшує його стресостійкість і загальний життєвий тонус.

У зв'язку з цим толерантна вихованість може характеризуватися трьома *рівнями*, а саме: високим (активним), середнім (активно-ситуативним) і низьким (пасивним). Найважливішими показниками їх вираженості є знання толерантних норм і правил, відповідні судження, почуття та вчинки.

Високий (активний) рівень сформованості толерантності характеризується тим, що діти мають різнобічні, повні, міцні, глибоко усвідомлені знання про сутність поняття «толерантність», завжди готові до діалогу співробітництва та позитивної взаємодії з представниками різних культур при збереженні влас-

ної ідентичності; у них сформоване стійке ціннісне ставлення до себе, інших, батьківщини, людства, природи; толерантність переходить в осмислену необхідність і потребу. Діти завжди доброзичливі до оточення, готові прийти на допомогу людям похилого віку і молодшим за себе, охоче допомагають друзям, дбають про успіх усього колективу.

Середній (активно-ситуативний) рівень сформованості толерантності визначається тим, що в дітей знання про толерантність досить повні, але глибоко не усвідомлені; вони (діти) мають чіткі уявлення про важливість толерантності в суспільстві, але не завжди готові до діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії; ціннісне ставлення до себе та інших сформоване фрагментарно. Учні доброзичливі, готові допомогти іншим у разі необхідності.

Низький (пасивний) рівень засвідчує, що в дітей знання про сутність толерантності поверхові або зовсім відсутні; характеризується пасивністю, небажанням взаємодіяти, недостатньою вихованістю в них толерантних якостей; вони проявляють інколи ознаки інтолерантності; не хочуть розширити й поглибити наявні знання, вирізняються хибним уявленням про свою винятковість, прагненням переносити відповідальність на оточення, високим рівнем тривожності; ціннісне ставлення до інших не сформоване. Такі діти не виявляють турботи про своїх близьких, а тим більше про інших людей [4].

Толерантність являє собою нову основу педагогічного спілкування вчителя і учня, суть якого зводиться до таких принципів навчання, які створюють оптимальні умови для формування в учнів культури, гідності, самовираження особи.

Проте, визнати важливість принципів толерантності для освіти — це необхідний, але лише перший крок. Подальше просування потребує розуміння природи толерантності, розкриття витоків і умов розвитку «толерантної особи», а для створення ефективних педагогічних підходів необхідна відповідна психологічна теорія.

Саме в школі, зокрема у старших класах, відбувається становлення особистості дитини, відкриття власного Я, розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвого плану, настанова на свідому побудову власного життя. Юність — надзвичайно складна, суперечлива стадія життєвого шляху, яка закладає ціннісний фундамент особистості, це перехідний період від зрілості фізичної до зрілості соціальної. Значної ваги у старшокласників набуває усвідомлення ними тих якостей оточуючих людей і своїх власних, які зумовлюють людські взаємини. В цей віковий період старшокласник знаходить все більше відмінностей між собою і однолітками, відбувається усвідомлення своєї несхожості на інших, формується уявлення про розмаїття світу та відносин, що виникають в ньому.

Психологи виявили внутрішню суперечливість моральної свідомості

старших підлітків, у якій риторизм і категоричність оцінок парадоксальним чином уживаються з демонстративним скепсисом і сумнівами в обґрунтованості багатьох загальнонавчаних норм. До тих пір, поки в підлітка не сформувалася власна система цінностей, він легко скочується до морального релятивізму: якщо все відносно, значить, усе дозволено [4].

Старшокласник хоче знати, хто він такий, на що він здатний, зіставляючи рівень своїх домагань з досягнутими результатами. Але обмеженість соціального досвіду у цьому віці ускладнює таку поведінку, і тоді різні витівки, нерідко ганебні диктуються саме бажанням самоперевірки своєї рішучості, мужності, дорослості. При самооцінці старшокласники порівнюють думки доколишніх про себе, роблять вибір. Наприклад, вчинок, сміливий з точки зору однокласників (за розбиту шибку відповідає один), вчитель називає псевдодружбою. Пошуки себе для старшокласників завершуються формуванням «Я-концепції», яка поділяється на «Я-реальне» та «Я-ідеальне». Між «Я-ідеальним» та «Я-реальним» є істотна різниця: якщо у старшокласника високий рівень домагань і недостатньо усвідомлені можливості, то це призводить до невпевненості у собі, що зовні може виражатися в агресії, роздратованості. І.Кон пише, що різноманітні «Я» у різних людей або на різних етапах в однієї людини можуть розрізнятися за змістом, спрямованістю (негативна, позитивна, амбівалентна); інтенсивністю (глибиною почуттів); контрастністю (цінністю для самооцінки); послідовністю; якістю тощо. Формування несприятливої «Я-концепції» призводить у подальшому до різноманітних порушень поведінки: 1) зниження рівня самоповаги. І як наслідок — соціальна дезінтеграція, агресивність, злочинність; 2) стимуляція конформістських реакцій у складних випадках (такі юнаки та дівчата легко піддаються впливу групи, стають учасниками злочинних дій); 3) глибока зміна сприймання. Наприклад, молоді люди з негативною самооцінкою нерідко з труднощами усвідомлюють, що здійснюють гарні вчинки, тому що вважають себе не здатними до них [3].

Оскільки в ранній юності значно зменшується гострота міжособистісних конфліктів і меншою мірою проявляється негативізм у взаєминах з доколишніми, у старшокласників важливо виховувати такі якості, як свідома участь в громадському житті суспільства, здатність йти на компроміс при розбіжностях і суперечках, справедливість у взаєминах з людьми, здатність встати на захист будь-якої людини.

Таким чином, старший шкільний вік є сенситивним періодом для формування і розвитку толерантної свідомості, побудови толерантних відносин. Саме в цей період актуалізується необхідність формування установок толерантності у вигляді готовності і здатності сприймати іншого у всьому його різноманітті [2].

Розглядаючи зміст толерантності, не можна не звернути увагу на протилежне поняття — інтолерантність. Поділ дітей на толерантних та інтоле-

рантних досить умовний, оскільки вони у житті здійснюють як толерантні, так й інтолерантні вчинки. Проте відповідна поведінка може стати особистісною якістю, що і дає можливість здійснювати розподіл між толерантною та інтолерантною особистістю та здійснювати їх характеристику. Наявність толерантних та інтолерантних дітей у школі обумовлена їхнім спільним місцем життєдіяльності та однаковими контактами з оточенням. Проте їх ціннісні позиції, способи спілкування та взаємодії залишаються різними. Прояв інтолерантності може бути розглянутий як одна зі стадій розвитку конфлікту — передкризова, котра характеризується наростанням напруженості і нетерпимості. Оскільки виникнення конфліктних ситуацій заважає як навчальному процесу, так і особистісному розвитку в цілому, важливо знати, виявляти форми прояву інтолерантності та вміти запобігти переходу конфліктної ситуації в наступну стадію — власне конфлікт [5].

Зокрема, в старших класах можна спостерігати такі прояви інтолерантності по відношенню до інших учнів: образи, глузування, вияв зневаги, ігнорування, відмова від спілкування, залякування, погрози, експлуатація різного виду, дискримінація у зв'язку з матеріальним становищем чи рисами зовнішності та ін. Відповідно до цього, більшої уваги слід приділяти вихованню толерантності старшокласників, вдосконаленню методів формування толерантних установок учнів [10].

Цілеспрямоване формування і розвиток толерантності у школярів потребує забезпечення певних психологічних умов і вимагає спеціального керівництва дорослими [7]. Формування і розвиток толерантних відносин підлітків слід розглядати як педагогічну діяльність, спрямовану на створення умов, сприятливих для вироблення кожним власної, самостійної та незалежної позиції. Завдання педагога полягає у створенні сприятливих умов для подальшої адаптації особистості в інших сферах соціальних взаємин.

Педагогічними умовами створення толерантності є:

- формування толерантного простору, середовища, яке характеризується єдністю всіх суб'єктів виховного процесу і форм організації їх взаємин, які, з одного боку, є основними компонентами педагогічної етики, а з іншого — основою, зразком морального виховання учнів;
- культура спілкування як досягнення інших в діалозі, як взаєморозуміння, взаємоповага, співчуття і співпереживання, відчуття партнерства;
- синергетичне мислення, яке дає змогу сприймати широкий спектр особистісних якостей, індивідуальних і етнічних проявів людини;
- особистісно орієнтований підхід у виховному процесі, основою якого є суб'єкт-суб'єктні відносини у системі «вихователь-виховуваний».

Головними принципами формування толерантності є:

- довірче співробітництво — встановлення в освітньому закладі вза-

емин порозуміння і взаємної вимогливості між адміністрацією, педагогами, з одного боку, і вихованцями, з іншого;

- екологія взаємовідносин — забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату в освітньому закладі як основи формування толерантного середовища;

- формування почуття власної гідності, самоповаги, поваги до оточення, людей, незалежно від їх соціальної належності, національності, раси, культури, релігії;

- синергетизм, що забезпечує розвиток особистості, є його джерелом і рушійною силою;

- творчість, що забезпечує реалізацію варіативних підходів до встановлення толерантних відносин і аналізу ситуації взаємодії [6].

В організації виховання на ідеях толерантності всі форми впливу об'єднуються за трьома напрямками, які реалізуються через: вплив безпосереднього соціального оточення; безпосереднє отримання інформації; особистий досвід [1].

Висновки

Вивчення наукової літератури засвідчує, що рівень толерантності старшокласників потребує вдосконалення, що спонукає шукати нові підходи та прийоми формування толерантності. Важливо виявити і врахувати у педагогічній роботі психологічні умови формування толерантності у старшокласників. Слід зазначити, що в даний віковий період старшокласник знаходить все більше відмінностей між собою і однолітками, відбувається усвідомлення своєї несхожості на інших, формується уявлення про розмаїття світу та відносин, що виникають в ньому. Саме в цей період актуалізується необхідність формування установок толерантності у вигляді готовності і здатності приймати іншого у всьому його різноманітті. У зв'язку з цим толерантна вихованість може характеризуватися трьома рівнями, а саме: високим (активним), середнім (активно-ситуативним) і низьким (пасивним). Найважливішими показниками їх вираженості є знання норм і правил толерантності, відповідні судження, почуття та вчинки. Слід зазначити, що основними педагогічними умовами створення толерантності є формування толерантного середовища, культури спілкування та особистісно орієнтований підхід у виховному процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безкоровайна О.В. З педагогікою толерантності в третє тисячоліття / О.В.Безкоровайна // Педагогіка толерантності. — 2003. — № 3.
2. Бондырева С.К. Толерантность. Введение в проблему / С.К.Бонды-

рева, Д.В. Колесов. — М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та, 2003. — 239 с.

3. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук та ін. — К.: Просвіта, 2001. — 416 с.

4. Волошина О.В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Херсонський держ. ун-т / О.В.Волошина. — Херсон, 2007. — 20 с.

5. Грива О.А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: монографія / О.А.Грива. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2005. — 228 с.

6. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України; гол. ред. В.Г.Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.

7. Каперзина Е.М. Формирование толерантных отношений в поликультурной среде учащихся старших классов: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 19.00.07 / Е.М.Каперзина: Московский психолого-социальный ин-ут. — М., 2009. — 20 с.

8. Краткий психологический словарь / под ред. А.В.Петровского, Л.А.Карпенко, М.Г.Ярошевского: — 2.изд., расшир., испр. и доп. — Ростов н/Д: Феникс, 1998. — 512 с.

9. Матієнко О.С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв франції: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / О.С.Матієнко: Ін-ут проблем виховання Академії педагогічних наук України. — К., 2006. — 17 с.

10. На пути к толерантному сознанию / под ред. А.Г.Асмолова. — М.: Смысл, 2000. — 255 с.

11. Шаврина О.Г. Формирование межличностной толерантности старшеклассников: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.Г.Шаврина. — Тюмень, 2005. — 22 с.

12. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантності / С.Д.Щеколдина. — М.: Ось-89, 2004. — 80 с.

В статье рассмотрена обобщенная характеристика понятия «толерантность», определены функции и уровни сформированности толерантности, рассмотрены особенности психического развития старшеклассников, главные принципы и педагогические условия формирования толерантности.

Ключевые слова: *толерантность, интолерантность, уровни сформированности толерантности, педагогические условия формирования толерантности.*

The article is devoted to the description of the concept «tolerance», functions and levels of tolerance, youthful age-related changes, main principles and pedagogical conditions of the tolerance formation.

Key words: *tolerance, intolerance, levels of tolerance, principles of tolerance, pedagogical conditions of the tolerance formation.*